

Islamister i åpnere landskap: Hvilken rolle i det nye Midtøsten?

Bjørn Olav Utvik er professor i Midtøstens moderne historie ved Universitetet i Oslo, og leder av Senter for islam- og Midtøstenstudier samme sted. E-mail: b.o.utvik@ikos.uio.no

Islamistenes frammarsj i kjølvannet av de arabiske opprørene gjør forståelsen av islamismen viktigere enn noensinne; dens historie til nå og dens betydning for den videre utviklingen. En realistisk vurdering av islamistene som en helt sentral faktor i opprørene fra starten er et nødvendig utgangspunkt. Forskningen må også unngå esensialisering av islamistenes ideologi, og heller nærme seg dem som dynamiske sosiale bevegelser.

En rystelse, en *intifada*, av historiske dimensjoner sender sjokkbølger gjennom den arabiske verden fra Atlanterhavet til Zagrosfjellene. Herskerne har falt i Tunis, Kairo og Tripoli. Presidenttronene vakler i Sanaa og Damaskus. Ingen arabisk hersker føler seg lenger trygg.

Dette er ikke islamske revolusjoner, ikke oppstander for å styrte sekulære ledere i religionens navn. Folket i gatene roper ikke på sharialov eller prestestyre, men på demokrati, frihet fra undertrykkelse og ydmykelse og en slutt på den allestedsnærværende korrupsjonen.

Likevel ser vi at Tunisias første valg gjorde det islamistiske al-Nahda til det overlegent største partiet. I parlamentsvalget i Egypt vant islamister av ulike avskygninger nær to tredjedeler av setene. Samtidig hadde islamistpartiet PJD stor framgang i valget i Marokko og er nå det ledende partiet i landets regjering.

Studiet av islamismen er altså viktigere enn noensinne, og begivenhetene det siste året gir grunn til en

kritisk gjennomgang av en del toneangivende analyser. Dette fordrer en realistisk oppfatning av islamistenes rolle i 2011. Derfor først om det, før jeg i slutten av artikkelen drøfter hvilke utfordringer utviklingen stiller det akademiske studiet av islamismen overfor.

Tidlig under opprørene kunne man høre en del vestlige kommentatorer snakke om at nå var islamistene på sidelinja, fordi demonstrantene fremmet krav om demokrati og ikke bar religiøse slagord. Men en vurdering av islamistenes rolle i den arabiske våren så langt gir grunnlag for å påstå: For det første var islamistene en del av oppstandene helt fra starten. Særlig er dette tydelig i Egypt, Jemen og Jordan der islamistene eksisterte som åpent organiserte grupper i utgangspunktet. Og de var og er gjennom sin overlegne organisatoriske styrke og folkelige basis, avgjørende viktige for å gi opprørene den nødvendige styrke for å vedvare og vinne fram mot de sittende regimene. For det andre er islamistene en svært viktig kraft for å føre opprørene videre i demokratisk retning i den viktige fasen som følger det gamle regimets fall. Så langt peker også alt mot at de vil komme ut av demokratiske valg som den klart sterkeste politiske kraften i regionen. For det tredje åpner frihet og demokratisering for en fragmentering av islamismen i ulike konkurrerende retninger og partier. Samtidig vil økt islamistisk deltakelse og posisjoner i et demokratisk politisk system i en vesentlig forstand bidra til sekularisering av samfunnet og av islamistbevegelsene selv.

Tatt på sengen eller sentral opprørskraft?

Mange har ment at islamistene ble tatt på sengen av revolusjonene i den arabiske verden, og bare i ettertid og gradvis klarte å komme på høyde med begivenhetene. Islamistenes motstandere klager over at de nå er i ferd med å kidnappe revolusjonene, å stjele ledelsen fra de 'egentlige' revolusjonære.

Dette henger sammen med en spesifikk fortelling om den *egyptiske* revolusjonen som har hatt betydelig gjennomslag. Her skildres følgende forløp: Demonstrasjonen som startet det hele 25. januar var organisert via Facebook og Twitter av tverrpolitiske ungdomsgrupper som 'Vi er alle Khalid Sa'id' og 6. april-bevegelsen. Uten nærmere analyse av disse bevegelsene tas det som videre premiss at det var sekularistisk orienterte ungdommer som tok ledelsen og initierte oppstanden mot Mubarak. Islamistene ble tatt på senga av det omfanget demonstrasjonene fikk, og klarte bare etter atskillig nøling og vakling å komme på banen (fx Long 2011).

Det er en rekke problemer med denne framstillingen. For det første er den knyttet til en overflatisk tolkning av det faktum at demonstrantene ikke bar islamske slagord, men fremmet allmenne krav om frihet, demokrati og slutt på korrupsjon. Saken er imidlertid at den som leser Det muslimske brorskaps programerklæringer tilbake til 1980-tallet vil se at det som topper agendaen der nettopp er de samme kravene: frie valg av de reelle makthaverne, frihet til å organisere partier og fagforeninger, politisk ytringsfrihet, bekjempelse av korrupsjon (al-Sha'b 1987; al-Sha'b 1994; Muswaddat barnamaj hizb al-ikhwan al-muslimin 2007). I seg selv er disse kravenes sentralitet altså mildt sagt ikke noen indikasjon på at islamistene var fraværende. Ser man nærmere etter var de tvert imot sentralt til stede fra starten, som vi skal se.

For det andre, om vi ser nærmere på de ungdomsgruppene som var aktive fra starten, ser vi at de gjenspeilte så godt som hele det ideologiske spekteret innen den egyptiske opposisjonen. Unge medlemmer og sympatisører av Det muslimske brorskap deltok i disse gruppene og var med sentralt helt fra starten.¹

Det at det var ungdommen som gikk i spissen avfødt kommentarer om at nå var ikke bare islamistene, men også de andre etablerte politiske gruppene i landet spilt ut over sidelinjen. Her stilles ungdommen som allmenn størrelse opp som en separat og ny politisk faktor i landet. Det er åpenbart at de arabiske revolusjonene i betydelig grad har vært et ungdomsopprør. En ny generasjon ungdom med høyere utdanning enn noen før dem, og med større kunnskaper om utenverdenen finner seg ikke lenger i å skulle bli diktert og passivt adlyde, enten det er deres egne foreldre som gir ordre eller det er patriarker i samfunnsliv og politikk. Ungdommen utviste også stort

mot og handlekraft. De var i mindre grad enn de eldre preget av inngrodde forestillinger om grensene for hva som var mulig å få til. Både innen Brorskapet og andre partier har vi sett skarp kritikk fra ungdommen mot ledelsen (Al-Ahram Weekly 2011), og i noen tilfeller har dette ledet til utbrudd og dannelsen av nye grupper. Men ungdommens kritikk av de eldre går ikke i noen spesifikk ideologisk retning. Den har dreid seg om tungroddhet og mangel på handlekraft, og om overdreven forsiktighet og for stor kompromissvilje med det gamle regimet, som da ledere for Det muslimske brorskap og det liberale Wafd under en tidlig fase av demonstrasjonene gikk i dialog med Mubaraks nyutnevnte visepresident Umar Sulayman (Shehata 2011). Men, og det er det viktige her, ungdommen representerte ikke et nytt ideologisk alternativ i Egypt, den fordelte seg over de pre-eksisterende ideologiske retningene i landet.

For det tredje stemmer det ikke at Brorskapets organisasjon som sådan var helt uforberedt på det som skjedde og bare motvillig og nølende kom med etter hvert. Etter parlamentsvalget i november og desember 2010, der Brorskapet valgte å trekke seg før annen runde på grunn av regimets hemningsløse valgfusk, sto det klart at veien til endring via gradvis reform av det autoritære regimet virket stengt. Både i desember og januar foregikk det rådslagninger blant opposisjonelle om veien videre. Det var en utbredt holdning blant Brorskapet og andre som sto det nært at gata nå var den eneste muligheten for å endre ting. Samtidig fryktet man at dersom Brorskapet skulle gå i spissen for en stor demonstrasjonsbevegelse risikerte man å bli stående alene og utsette organisasjonen for den fulle kraften til undertrykkelsesapparatet uten å oppnå noe.² Men moderorganisasjonen var fullt orientert om Brorskapsungdommens deltakelse i forberedelsene til demonstrasjonen 25. januar og velsignet denne deltakelsen. Brorskapets offisielle talsmann gikk også i dagene før demonstrasjonen så langt de kunne i å støtte den uten at Brorskapet offisielt stilte seg bak. De erklærte at kravene var legitime og at de enkelte medlemmene selv ville vurdere om de skulle delta. Omfanget demonstrasjonen 25. januar fikk gjorde det klart for alle at en ny situasjon og en ny dynamikk var oppstått. Allerede onsdag 26. januar oppfordret Brorskapet offisielt sammen med andre politiske organisasjoner til nye demonstrasjoner fredag 28. januar.³

Av de landene som så langt har vært sterkest rystet av den arabiske våren, står det klart at der hvor det før oppstandene fantes et relativt organisert sivilt samfunn har islamistene spilt en avgjørende rolle for at demokrati-bevegelsene har vært i stand til å fortsette kampen til tross for de maktmidlene som er satt inn mot dem.

Dette gjelder for det første *Egypt*. Da Brorskapet like etter starten kastet organisasjonen inn for fullt var det avgjørende for revolusjonens suksess på i hvert fall tre måter. For det første ble den egyptiske revolusjonen kjennetegnet ved sin landsomfattende karakter. Ikke bare i de to største byene Kairo og Alexandria, men i mange titalls større og mindre byer i hele landet inkludert i Sinai og oasene i den vestlige ørkenen var det store demonstrasjoner flere ganger i uka i perioden fram til Mubarak gikk av. Dette hadde ikke vært mulig uten Brorskapet som var den eneste opposisjonsgruppa med et effektivt landsomfattende organisasjonsapparat. For det andre ble den samme organisasjonen satt inn for fullt i å organisere logistikken rundt demonstrasjonene ikke minst i forhold til den langvarige okkupasjonen av Tahrir-plassen i Kairo. I sikringen av matleveranser, helsetjenester og vakhold kom Brorskapets organisatoriske erfaring til sin rett. For det tredje spilte Brorskapet i følge mange vitnesbyrd en viktig rolle i forsvaret av Tahrir-plassen under det såkalte kamelangrepet 2. februar. Denne dagen red væpnede bølgejenger innleid av regjeringspartiet inn på plassen og søkte å drive bort demonstrantene som hadde okkupert den siden 25. januar. Den disiplinerte og koordinerte opptreden fra medlemmer av Brorskapets ungdomsorganisasjon var avgjørende i å holde forsvaret av plassen sammen i den første kritiske fasen.⁴

Også i andre arabiske land har de organiserte islamistene vært en sentral kraft i å organisere demokrati-bevegelsen. I *Jordan* har Den islamske handlingsfronten, som er Det muslimske brorskaps politiske parti, vært den helt dominerende politiske opposisjonsgruppen siden den ble dannet i 1992. Dette partiet har vært og er preget av betydelige indre motsetninger, som blant annet har å gjøre med forholdet til palestinske Hamas, og mellom opprinnelige jordanere og Jordans sannsynlige flertall av innbyggere som opprinnelig kommer fra den palestinske Vestbredden som utgjorde en del av kongeriket fra 1948 til 1967. Likevel har det vært bærebjelken i bevegelsen for reform i Jordan. Riktignok stiller ikke denne bevegelsen krav om regimets fall (*isqat al-nizam*), og utfordrer ikke monarkiet som sådan. Kravet er i stedet at den reelle politiske makten i landet skal springe ut av de folkevalgte. Derfor krever islamistene i Handlingsfronten både virkelig frie valg, en rettferdig inndeling av valgkretsene, som i Jordan har vært sterkt manipulert for å hindre opposisjonen i å vinne fram, og ikke minst at regjeringen skal springe ut av flertallet av de folkevalgte, altså det vi kjenner som parlamentarismens prinsipp.⁵

I *Jemen* kan man lett få inntrykk av at uroen siden i vår dreier seg om klanstrider og kamp mellom ulike krigsherrer, med al-Qaida lurende i kulissene. Men selv om dette også er en del av bildet, er opprøret sentralt

dreivet fram av den samme typen demokratikrefter som i resten av den arabiske verden. Tildelingen av (en tredjedel av) Nobels fredspris for 2011 til Tawakkul Karman bidro noe til å flytte fokuset i mediedekningen av Jemen tilbake til de sentrale revolusjonskreftene: ungdommen og den politiske opposisjonen. Karman er et framtreddende medlem av Jemens viktigste politiske parti på opposisjonssida, det islamistiske Reformpartiet (*Islah*). Hun er medlem av partiets Shura-råd. Islah inngår som den sterkeste komponenten i en usedvanlig brei politisk allianse for demokratisering som er bygd opp over mange år. De såkalte 'fellesmøte-partiene' (*ahzab al-liqa' al-mushtaraka*) omfatter et ideologisk spekter fra islamister av ulike avskyngninger i og utenfor Reformpartiet til Sosialistpartiet som er arvtakerne til det gamle regjeringspartiet i det marxistiske regimet som hersket i Sør-Jemen før sammenslåingen i 1990 (om fellesmøtealliansen se Browers (2009, 138-174)).

I det minste arabiske landet, kongeriket *Bahrain*, utløste den arabiske våren også en sterk bevegelse for demokrati. Her var kruttet på forhånd tørt etter at høsten 2010 var vitne til store demonstrasjoner fra shia-befolkningen som utgjør et flertall av Bahrains befolkning. Shiaene opplever seg som diskriminert, ikke minst i forhold til politisk innflytelse. Kongefamilien som hersker med nær uinnskrenket makt, er sunnimuslimere og har sin base i sunni-mindretallet, og ved valgene til underhuset i parlamentet, som uansett har svært begrenset makt, er valgkretsene konstruert slik at shiaenes numeriske flertall i befolkningen ikke kan komme til uttrykk. Opptøyene i fjor høst ble slått ned, men i valget seinere samme høst vant Bahrains største politiske parti, det shia-islamistiske Wifaq, alle de 18 kretsene (av totalt 40) der shia-muslimene dominerer. Selv om det ikke var de som organiserte okkupasjonen av Perle-plassen i Manama, var Wifaq ledende under reformbevegelsen våren 2011, hvor partiet også trakk alle sine representanter i protest mot undertrykkelsen av demokratibevegelsen. Kravene Wifaq stilte var de samme enkle demokratikravene som andre steder. Som i Jordan satte man ikke fram noen parole om avskaffelse av monarkiet, men krevde at regjeringen måtte utgå av et folkevalgt parlament og ikke plukkes ut på fritt grunnlag av kongen. Man ønsket også å gi parlamentet full lovgivende makt og å avskaffe overhuset som nå blir utnevnt av kongen. Denne linja ble sist bekreftet gjennom det såkalte Manama-dokumentet fra oktober 2011 som Wifaq undertegnet sammen med fire andre organisasjoner (Wathiqat al-Manama 2011).

Det som kompliserer saken er at så lenge folk i overveiende grad stemmer i tråd med de religiøse skillelinjene, så vil frie valg med valgkretser som gjenspeiler befolkningens sammensetning gi et markert shia-flertall i par-

lamentet. Dersom dette parlamentet samtidig gis reell politisk makt, så oppleves dette for svært mange sunnitter som en trussel mot deres nåværende posisjon i samfunnet. Dette slo også inn blant islamistene, i det de to sunni-islamistiske partiene i parlamentet, al-Minbar som representerer det lokale Muslimske brorskap og salafi-bevegelsen al-Asala, raskt falt på plass som forsvarere av kongens harde linje mot protestene. Selv om disse partiene langt fra har en så dominerende stilling blant sunnimuslimene som Wifaq har i shiabefolkningen, har holdningen deres bidratt til at det ble lettere å slå opprøret ned i første omgang.⁶

De øvrige landene som er sterkest berørt, Tunisia, Libya og Syria var før 2011 alle preget av en ekstrem grad av undertrykkelse som ikke ga noe rom for åpen virksomhet fra islamistiske bevegelser. I Syria har det lenge vært dødsstraff for medlemskap i Det muslimske brorskap. I disse tilfellene er det derfor vanskelig så langt å vite noe sikkert om islamistenes rolle i å initiere og drive fram opprørene i den tidlige fasen. I tilfellet *Tunisia* har vi imidlertid sett at al-Nahda i løpet av kort tid etter at Ben Ali falt, og revolusjonen ga mulighet for ledelsen til å vende tilbake fra eksil og til å bygge partiet på nytt, har fått en helt dominerende stilling etter valget til grunnlovgivende forsamling i oktober. Dette ville neppe vært mulig dersom det ikke i utgangspunktet fantes en sterk og utbredt støtte til partiet og et nettverk av aktivister som spilte en viktig rolle i alle fall fra det øyeblikket demonstrasjonene spredde seg fra innlandet til de store kystbyene. I *Libya* lå det sivile samfunn så godt som helt flatt under Qadhafi, og er bare så smått på vei til å konstituere seg. Vi vet at Brorskapet finnes, blant annet deltar folk derfra i Det nasjonale overgangsrådet (NTC). Nylig avholdt gruppen sin første konferanse i Libya siden før Qadhafi tok makten, og besluttet å danne et politisk parti (al-Jazira 2011a). Folk med bakgrunn i den mer jihadistiske Libyas islamske kampgruppe har stått sentralt i kampene, ikke minst i Tripoli-området. Disse virker i dag å ha nærmet seg det mer moderate Brorskapet ideologisk. Mye tyder på at religionen står minst like sterkt i det libyske samfunnet som i Tunisia og Egypt, og at når Abd al-Jalil, lederen for NTC, snakker om å basere lovgivningen på sharia, tar han høyde for det. Men nøyaktig hvilken rolle de ulike islamistiske retningene spilte i opprøret vet vi foreløpig lite om. Det samme gjelder *Syria*, selv om vi vet at Det muslimske brorskap har en betydelig representasjon i Det syriske nasjonalrådet som har sete i Istanbul, og som av mange ses som det mest representative uttrykket for revolusjonen.

Garantister for demokratisering?

Valget til grunnlovgivende forsamling i Tunisia 23. oktober gjorde altså islamistpartiet al-Nahda til det overlegent største. Med 37 prosent av stemmene fikk de om lag 41 prosent av representantene i forsamlingen. Med tilsvarende oppslutning ligger Partiet for frihet og rettferdighet, som er Det muslimske brorskaps politiske uttrykk, an til å vinne like under 50 prosent av setene i det egyptiske parlamentet. Sammen med andre islamistpartier samler de nær to tredjedeler av de avgitte stemmene.⁷ Legger vi til valgresultatet i Marokko og det som er sagt foran om islamistenes posisjon i samfunnet og rolle i oppstandene er det ikke usannsynlig at dette blir det typiske bildet i land i Midtøsten som gjennomfører genuint demokratiske reformer.

Det som har skjedd og skjer i Tunisia har mange positive aspekter. For det første ble valget til grunnlovgivende forsamling i følge alle rapporter gjennomført i pakt med demokratiske prosedyrer og uten voldelige sammenstøt. For det andre godtok alle partier resultatet (med delvis unntak for en populistisk bevegelse med tette bånd til det gamle regimet som fikk underkjent valget av noen av sine kandidater på grunn av brudd på valgloven). For det tredje har valgets fremste seierherre, islamistpartiet al-Nahda gått i koalisjon og dannet regjering sammen med to venstreorienterte sekulære partier som ble nummer to og tre i velgeroppslutning (al-Jazira 2011b).

Det kan vise seg å være svært gunstig for forholdet mellom islamister og andre i den arabiske verden at Tunisia kom først. Den historiske lederen for al-Nahda, Rashid al-Ghannushi, står som en av de fremste ideologene for en reformorientert demokratisk tendens innen islamismen internasjonalt.

Ideologisk hadde Ghannushi et komplekst utgangspunkt. I den tidlige fasen av sin religiøse aktivisme hadde han tett kontakt med det apolitiske konservative indremisjonsselskapet *Tablighi Jamaat*, som er basert i Pakistan, og som i det store og hele står de konservative salafiene nær i sin forståelse av islam. Men han knyttet også forbindelse med Det muslimske brorskap, og interessant nok også med den svært reformorienterte islamske tenkeren Malik Bennabi i Algerie, som Ghannushi og hans nærmeste krets valfartet til i flere år. Ut av disse impulsene vokste en tilnærming som på den ene siden klart og tydelig representerte et kall til islamsk fromhet, men som samtidig gikk langt i sin vilje til å nyfortolke hva islams budskap innebar. Dette kom ikke minst til uttrykk når det gjaldt synet på demokrati og menneskerettigheter. Ghannushi og al-Nahda var pionerer innen islamismen når det gjaldt å mobilisere kvinner og gi dem en aktiv rolle i bevegelsen, og de var først ute med å erklære uforbeholden tilslutning til prinsippet om politisk pluralisme

og maktrotasjon gjennom frie valg der alle ideologiske tendenser har rett til å delta.⁸

Men også ut over den konkrete situasjonen i Tunisia er trolig islamistenes framgang god nytt for utsiktene til demokratisering. Mange har vært skeptiske til islamistenes økende innflytelse etter revolusjonene og ser en slik innflytelse som en trussel mot virkelig demokratisering. Men dette synet står seg dårlig ved en nærmere undersøkelse av forholdene både i Tunisia og i Egypt. For det første har altså islamistene i begge land over lang tid konsistent fremmet krav om demokratisk endring, og i kraft av sin brede forankring i samfunnet har de vært den politiske tendensen som med størst effekt har fremmet disse kravene. For det andre, i kraft å være den overlegent sterkeste massebevegelsen, med mange tiårs erfaring i politisk og sosial organisering, representerer islamistene et stort reservoar av nødvendig kunnskap om hvordan drive egenorganisering. I betydelig grad har de også erfaring i å drive organisasjoner i pakt med demokratiske prinsipper, noe som vil være svært avgjørende dersom et nytt system ikke raskt skal forfalle til gammel autoritær og korrupt praksis bare med nye ansikter på toppen. Denne rollen strekker seg for øvrig langt ut over de som i dag er medlemmer av de islamistiske organisasjonene. Svært mange av de andre aktivistene har også trådd sine organisatoriske barnesko i den islamistiske bevegelsen eller organisasjoner tilknyttet den.

I den tunisiske valgkampen og i debatten som har rast i Egypt siden revolusjonen om veien framover er det likevel mange stemmer som har advart høylytt mot at islamistene skal 'kidnappe revolusjonen' (se fx Almasry Alyoum 2011a). I Egypt kastet liberale og venstreorienterte seg raskt inn i en kampanje for at ny grunnlov måtte komme før nyvalg til parlamentet. Ett sentralt argument mot tidlige parlamentsvalg har vært at bare Det muslimske brorskap var så godt organisert at de var forberedt til å kjøre en effektiv valgkamp nå. De ville derfor kunne få flertall i parlamentet og siden gjeldende plan er at det er det nyvalgte parlamentet som skal nedsette en grunnlovgivende forsamling frykter man at islamistene vil kunne diktere innholdet i grunnloven. Problemet er bare at i Tunisia, der man nettopp valgte en grunnlovgivende forsamling først, krevde de samme kreftene i det lengste utsettelse av valgene til grunnlovgivende forsamling, av frykt for at al-Nahda ville dominere der.

Det hele blir bare logisk dersom man går inn for at grunnloven ikke skal lages av en folkevalgt forsamling, men av en forsamling utpekt på annen måte. Nå er det åpenbart viktig at en grunnlov, og ikke minst en som skal gi ankerfeste for et nytt demokrati etter en lang periode med autoritært styre, har grunnlag i en bredest mulig konsensus blant innbyggerne. Én måte å sikre dette på er

forholdstallsvalg i flermannskretser, som vil sikre at også grupper som ikke har flertall verken i landet som helhet eller i enkeltkretser kan bli rimelig representert. Varianter av slike valgsystem er da også innført både i Tunisia og Egypt. Men ut over dette må man spørre seg: hvem er den instansen som skal sikre at de nødvendige hensyn til mindretallet tas? Hvis det ikke nettopp er de flertallet velger, hvem da? Dersom overgang til et demokratisk system skal kunne foregå uten for store rystelser forutsetter det at de viktigste aktørene er villige til å tape valg. Det som har truet en demokratisk utvikling i et land som Egypt er ikke minst at enkelte politiske og samfunnsmessige kretser regnet med å komme i mindretall ved frie valg nå, og derfor febrilsk forsøkte å utsette valgene og å legge forhåndsføringer på de folkevalgte behandling av ny grunnlov. I praksis har dette så langt bidratt til å forlenge den perioden de militære vil sitte med den politiske makta i landet. Det kan virke som deler av den sekulære eliten oppfatter seg selv som de 'egentlige' representanter for frihet og framskritt. Når den nyvunne friheten viser seg å gi initiativet til det de oppfatter som bakstrevenske religiøse krefter framstår det for dem som om de religiøse kidnapper revolusjonen. Man må da spørre: fra hvem ble den kidnappet? Svaret er gjerne ungdommen, men som diskutert over er ikke det noe egentlig svar, siden ungdommen fordeler seg på de samme tendenser som befolkningen ellers. Saken er at de som beskyldes for kidnapping var en sentral del av de kreftene som gjorde revolusjon. På sett og vis kan man si at islamistene har en viss fordel i sin kamp for innføring av demokratiske styreformer: sammenliknet med sine konkurrenter er de relativt trygge på at de har stor støtte i befolkningen som vil kunne omsettes i betydelig innflytelse, om ikke rent flertall, etter demokratiske valg. Selvsagt kan dette slå tilbake i form av maktarroganse, særlig dersom islamistene skulle vinne rent flertall. Men i den kritiske fasen man er inne i akkurat nå, bidrar islamistenes visshet om folkelig oppslutning til å gjøre dem til mer utvetydige forkjempere for valg og overgang til folkevalgt sivilt styre.

Så er spørsmålet likevel hvilken betydning det vil kunne få at islamistene ønsker å legge den islamske loven, sharia, til grunn for lovverket. I det egyptiske tilfellet har det allerede siden 1981 vært nedfelt i grunnloven at sharia er den viktigste kilden til lovgivning, og denne paragrafen ønsker islamistene å beholde. I Tunisia, som har hatt et mer vidtgående sekulært system, virker det som al-Nahda ikke ønsker å gå ut over den nåværende grunnlovstekstens formulering om at Islam er statens religion. I begge landene virker det uansett klart at en islamisering av lovverket ikke er først punkt på agendaen⁹ (i motsetning til hva det var for Det muslimske brorskap i Egypt på tidlig 1980-tall).

Likevel er det grunn til å spørre om i hvilken grad sharia som privilegert kilde til lovgivning kan forenes med et demokratisk system. Når den islamske loven skal ligge i bunnen må det rimeligvis også gjelde det politiske systemet. Men siden denne loven i de klassiske islamske juristenes forståelse skiller både når det gjelder rettigheter og plikter mellom menn og kvinner og mellom muslimer og ikke-muslimer, dukker naturlig nok spørsmålet opp om kvinner og religiøse minoriteter vil ha samme politiske rettigheter som muslimske menn i en stat styrt av islamister.

Stort sett er hovedstrømmen av islamister for å tilkjenne alle fulle politiske rettigheter uavhengig av kjønn og religion. Likevel har en del det standpunktet at en kvinne eller en ikke-muslim ikke kan være statsoverhode, selv om stadig flere vil åpne for likestilling også her. Det viktigste problemet ligger imidlertid på et annet plan, nemlig i det at mannen anses som familiens overhode med rett til å bestemme over de andre medlemmene. Slik denne retten typisk forstås vil den innebære at en mann kan nekte sin kone eller datter å stille til valg, å reise, å drive valgkamp. Under slike vilkår blir en kvinnes rett til reell politisk deltakelse avhengig av at hun har en forståelsesfull mann eller far.¹⁰

Et annet mulig problem er knyttet til den grunntanken i islamismen at mennesket skal underkaste seg Guds vilje også når det gjelder samfunnsliv og politisk styring. Gud skal altså styre. Men siden han ikke er direkte til stede, og heller ikke etter Profetens tid kommuniserer direkte med noe menneske, må det være mennesker som så å si iverksetter Guds styre på jorda. Spørsmålet er hvem, og hvordan skal de velges ut? For jihadi-grupper som al-Qaida fortøner dette seg gjerne som et ikke-spørsmål. Det kan virke som de i praksis ser for seg at den som gjennom sitt eksempel og sin karisma tar ledelsen i kampen for den islamske staten også naturlig vil styre etter at seieren er vunnet. Så lenge han styrer etter sharia er folkets plikt å adlyde. Slik sett er dette i pakt med det sultanstyret som lenge rådde grunnen i den muslimske verden, og med den offisielle wahhabi-doktrinen i Saudi-Arabia. Men for de fleste store islamistbevegelsene er det slik at når det politiske styret de ser for seg skal konkretiseres tar det form av et representativt system (Utvik 2011, 329).

Det eneste alternativet til et gjennomført demokrati er da tanken om en spesiell rolle for de geistlige, særlig for *faqihene*, ekspertene på *fiqh*, islamsk rettslære. Argumentet er at de har viet livet til å studere Guds åpenbarte vilje, og derfor er bedre kvalifisert enn andre til å finne ut hvilken avgjørelse som er i pakt med den guddommelige veiledning menneskene har mottatt. Det er likevel ingen bevegelse av betydning som ser for seg et rent styre av de geistlige. Derimot heller enkelte til en tanke om at de

burde få en konstitusjonell rolle i å overvåke parlament og regjering slik at disse ikke trår feil i forhold til islams bud. Særlig ser en del for seg at *faqihene* burde spille en sentral rolle når det gjelder kodifisering av sharia i form av et moderne lovverk. I Iran ble jo det politiske systemet etter revolusjonen i 1979 formet slik at de geistlige har overordnet makt både gjennom Vokterrådet som kontrollerer parlamentets vedtak og siler kandidater til valg, og gjennom Ekspertforsamlingen som velger ut Lederen. Ingen sunni-bevegelser vil gå så langt som dette. I Det muslimske brorskap i Egypt har det eksistert ideer om et råd av religiøse eksperter som skal overvåke arbeidet til en lovgivende forsamling (Utvik 2011, 329-330). Men Brorskapet ser nå ut til å ha forlatt denne tanken i det programmet de legger fram for sitt nydannede politiske parti.

Islamister i åpent landskap: mot mangfold, konkurranse og sekularisering

Hvordan påvirkes så islamistene selv av den nye virkeligheten etter revolusjonene, der de med ett fritt kan organisere seg og fremme sitt syn? Egypt som hadde den sterkeste organiserte islamistbevegelsen før revolusjonen gir et godt vindu inn i dette. Et markert trekk er at mens Brorskapet nå i lang tid har framstått som det eneste vesentlige politiske uttrykket for islamismen, er bildet allerede kort tid etter revolusjonen mye mer sammensatt. For det første har det blitt dannet et antall konkurrerende partier med utgangspunkt i medlemmer av Brorskapet. For det andre har *salafiene*, som i Egypt så langt har holdt seg unna politikken, nå kastet seg inn på banen, også de med et antall partier. Allerede i 1996 brøt en gruppe medlemmer ut av Det muslimske brorskap da de ikke fikk ledelsens støtte i forbindelse med forsøk på å danne et lovlig politisk parti under navnet Sentrumspartiet, *Hizb al-Wasat*. I likhet med de fleste andre reelle partier ble søknaden avvist av myndighetene gjentatte ganger i årene som fulgte. Men da den siste anken kom opp til behandling like etter revolusjonen ble partiet endelig godkjent. Seinere har det kommet i alle fall to nye partier dannet med utgangspunkt i misfornøyde Brorskapsmedlemmer: Den egyptiske tendens, dannet av en rekke unge Muslimbrødre og -søstre i samarbeid med andre ungdomsaktivister (Almasry Alyoum 2011b), og Nahda-partiet dannet av midlaldrende medlemmer som lenge har vært i opposisjon mot det de oppfatter som manglende demokrati innad i Brorskapet. Det utbruddene har til felles er at de har hatt utgangspunkt i de mest liberale kretsene. Men samtidig har hovedstrømmen i Brorskapet gjennom de siste tiåra beveget seg såpass langt i demokratisk og liberal retning at avstanden i politisk program mellom de nye partiene og Brorskapets politiske uttrykk Partiet for frihet og rett-

ferdighet ikke nødvendigvis er så lett å spore. Det eneste av ubryterpartiene som har hatt noe gjennomslag i parlamentsvalget er al-Wasat som ligger an til en oppslutning på mellom tre og fire prosent av stemmene.

En mer markert politisk konkurranse for Brorskapet er den som kommer fra *salafienes* nyfunnede politiske engasjement. Det er dannet minst fem partier med utgangspunkt i salafi-miljøer. Det viktigste er Lysets parti (*Hizb al-Nur*) som er startet av det sterke salafistmiljøet i Alexandria (se www.alnourparty.org). En allianse av salafi-grupper ledet av al-Nur har vært valgets store overraskelse, og ligger an til rundt 25 prosents oppslutning, noe som med overlegen margin vil gjøre salafiene til den nest største blokken i parlamentet.

Felles for salafiene er stor vekt på en tradisjonell, ofte bokstavelig, fortolkning av islamske normer og leveregler og en sterk motvilje mot alt som smaker av nytolkning. Dette er knyttet til en sterk opptatthet av korrekte rituelle praksis til foretrekk for spørsmålet om løsninger på aktuelle sosiale problemer. Salafiene er sterkt sosialt konservative og ofte primært opptatt av å fordømme ethvert avvik fra det som ses som sann islamsk praksis fra Profetens tid. Dette står i klar motsetning til Muslimbrødrenes orientering mot sosial og økonomisk utvikling. Ikke minst har mange salafier vært motstandere av Brorskapets politiske engasjement ut fra den oppfatning at den fromme muslim under alle omstendigheter skal være lydige mot herskeren.

Med et visst unntak for Den islamske gruppa (*al-Jama'a al-Islamiyya*) som på 1980- og 1990-tallet drev en væpnet *jihad* mot Mubaraks styre, er salafienes politiske engasjement et ny utvikling i Egypt. Men i Gulfen, ikke minst i Kuwait, har salafier allerede i en årrekke deltatt i politikk og stilt til valg. Erfaringene derfra antyder at når salafiene politiseres, så beveger de seg fort mot klassisk islamisme av den typen Det muslimske brorskap står for.

For salafi-tendensen i rendyrket form, der det utelukende handler om religiøs renhet og man ikke involverer seg i verken sosialt eller politisk arbeid, er notorisk en ustabil størrelse. En viktig drivkraft for tilhengerne er tanken om at den religiøse reformen skal føre til et bedre liv ikke bare for individet, men også for samfunnet. Derfor er det kort vei til ulike former for veldedighetsarbeid, og derfra er veien ikke lang til å ønske å påvirke også politiske avgjørelser. Vi ser da også at salafiene i dag grupperer seg i tre tendenser etter hvordan de forholder seg til den politiske utfordringen: På den ene fløyen står de som holder fast på en apolitisk linje med rent fromhetsarbeid ut fra regelen om at det en muslims plikt å adlyde den faktiske herskeren (*wali al-amr*). Vanlige troende skal etter deres syn ikke blande seg i politiske spørsmål. *Jihadiene* i al-Qa'ida og tilsvarende grupper står på motsatt fløy, i

den forstand at de kaller til væpnet aksjon mot herskere de betrakter som frafalne fra islam. Men også de avviser demokratiet som styreform som noe fremmed for islam. Men mellom disse to tendensene finnes det et økende antall salafi-bevegelser som kan samles under betegnelsen *haraki* (fra arabisk *haraka*: bevegelse), og som engasjerer seg bredt i sosialt og politisk reformarbeid og gjerne stiller til valg der hvor slike muligheter finnes.

I flere Gulf-land, bidrar slike politiserte salafi-grupper til et press for endring av de autoritære styreformene. Betegnelsen salafi refererer til tanken om at i tillegg til Koranen og Profetens sunna er islam slik det ble praktisert av de første muslimene, *al salaf al-salih* ('de gode forfedrene') den eneste autoritative referansen for de som ønsker å leve i pakt med Guds vilje. Og det er viktig å merke seg at selv om dette typisk har framstått som en snever opptatthet med detaljer i personlig klesdrakt og oppførsel, så innebærer salafi-standpunktet potensielt en radikal fristilling fra tradisjonens autoritet. At dette potensialet kan realiseres viser for eksempel tenkningen til den kuwaitiske salafi-lederen Hakim al-Mutayri, som nettopp ved å gå til de tidligste kildene mener å belegge et helt annet syn på politikk enn kravet om lydighet mot herskeren. For al-Mutayri viser en studie av arven fra *al-salaf* at frihet er grunnprinsippet i islam og at den eneste virkelige islamske styreform er den som er grunnlagt i folkets rett til å velge sine ledere i en fri konkurranse mellom ulike partier (Utvik 2010).

Fragmenteringen av islamistene i ulike grupper er i seg selv en viktig utvikling. For én ting er å slutte seg til pluralisme i prinsippet. En annen ting er det når man får mange konkurrerende uttrykk for selve islamismens grunnimpuls: at Guds vilje som formidlet gjennom Profeten skal rettlede både enkeltemneskers og samfunnets liv. Denne utviklingen utelukker ikke at enkeltgrupper fortsatt kan framstå med en hellig tro på å kjenne den ene uforfalskede sannhet. Men det er liten tvil om at denne de facto pluraliseringen av forståelsen av islam, og særlig når den foregår innen demokratiske rammer, gradvis bidrar til å underminere troen på bestemte fortolkninger av skriften som hellige.

Mye kan tyde på at vi må nysensere den vanlige oppfatningen at hovedmotsetningen i Midtøstens samfunn og politikk går mellom islamistene på den ene siden og sekularistene på den andre. Én ting er at vi stadig oftere ser allianser og koalisjoner på tvers av dette skillet, som i Jemen og i Tunisia etter valget. Men også på et dypere plan kan det argumenteres for at gjennom den samme prosessen der religion i mange samfunn blir aktivert og mobilisert for å løse brennende sosiale og politiske problemer, er det religiøse samfunnet i virkeligheten på vei mot sekularisering. Dette har flere grunner. På ett nivå blir en

religiøs bevegelse eller institusjon som velger å engasjere seg politisk og søke makt, med ett stilt overfor kravet om å gi konkrete og praktiske svar på alle slags politiske og sosiale spørsmål samfunnet sliter med. Ikke minst viktig er det at religionen ikke lenger befinner seg i en opphøyd moralsk posisjon der de som mener å representere den, fritt kan kritisere regjering og befolkning for å handle i strid med de hellige skriftene. Nå har religionen selv senket seg ned på den praktiske politikken nivå. Der mister den sin hellige status og blir kontroversiell. Når religionen skal styre direkte, sprekker den konsensusen som lettere kan opprettholdes når religionen bare opptrer på et abstrakt moralsk nivå.

Det er tydelig at jo mer islamistene blir engasjert i praktisk politikk og søker å løse konkrete problemer, desto sjeldnere blir de direkte referansene til religionen i programmene deres. I Iran har den direkte erfaringen med en tett sammenveving av geistlighet og statsapparat avfødt en reformbevegelse som klart ønsker å skille disse institusjonene fra hverandre. Men også i de politiske programmene til islamistene i den arabiske verden presiseres det stadig tydeligere at staten ikke skal styres av geistligheten, og at religionens innflytelse i hovedsak vil virke gjennom at den inspirerer troende mennesker til handling for folkets beste. Samtidig bidrar islamistene – ved at de i praksis fravriker de geistlige monopolene på å fortolke islam – i det lange løp til en pluralisering og i siste instans individualisering av forståelsen av religionen. Uansett om individene fortsatt tror på Gud, kan man da i stadig mindre grad snakke om religionen som én entydig størrelse som kan gi retning til politikken.

Hvordan forstå islamismens utvikling?

Hva betyr så hendelsene det siste året for måten vi studerer islamismen på? For det første skaper de naturligvis en ny virkelighet å studere. Ikke minst vil vi nå i Tunisia og kanskje etter hvert Egypt kunne observere islamister som har kommet til makt gjennom demokratiske valg. Fra å spekulere i hvor genuin deres tilslutning til demokratiet egentlig er vil vi nå få data å forholde oss til.

For det andre: De franske forskerne Olivier Roy (1998; 2004) og Gilles Kepel (2002) har siden nittitallet i flere innflytelsesrike bøker postulert islamismens nedergang og fall. Denne framstillingen kolliderer nå så hardt med virkeligheten at det er grunn til å sette skarpt lys på hvordan de kunne komme så galt ut. En sentral faktor her er Roys påstand om at det han kaller 'politisk islam' de siste tretti åra har utviklet seg i to retninger bort fra det han betegner som islamisme: til postislamisme og til neo-fundamentalisme. Begrepet neo-fundamentalisme dekker grovt sett det andre omtaler som salafiyya (Roy 2004, 232-233). I Roys begrepsverden er da islamisme et

politisk prosjekt der målet er å skape en islamsk stat, og det sentrale elementet i denne staten er at den skal styres i pakt med den islamske loven, Sharia. Roy mener så at de fleste islamister fra åttitallet av gradvis har oppgitt dette målet. I stedet har noen fokusert på gradvise reformer innen for det eksisterende politiske systemet i de ulike landene. Disse kaller han postislamister. Andre har tatt avstand fra politisk arbeid og fokuserer ensidig på moralsk oppbygging, og disse kaller han neo-fundamentalister.

Ettersom en person eller en bevegelse da endrer syn eller praksis beveger de seg inn og ut av Roys kategorier: islamisme, neo-fundamentalisme, postislamisme. Islamister vil ha en islamsk stat styrt etter Sharias prinsipper. Justerer de dette målet blir de postislamister. Salafier vil ikke drive politikk. Endrer de holdning til det er de ikke lenger salafier. En slik analyse gir pene kategorier, men mister lett taket på den reelle politiske, sosiale og ideologiske dynamikken som ligger til grunn.

Når Muslimbrødrene feirer sine største triumfer og salafiene entusiastisk kaster seg ut i politikken gjør de det i følge Roy som postislamister. Problemet er at det i begge tilfeller dreier seg om store sosiale bevegelser med en klar kontinuitet, som i Brorskapets tilfelle går mer enn åtti år tilbake i tid. Tross viktige skiller er utgangspunktet i stor grad felles: en sterk vekt på moralsk renhet og individuell fromhet, i reaksjon mot det som oppfattes som moralsk oppløsning i et samfunn i rask endring, og som en markering av egen identitet mot en dominant vestlig kultur. Noen vektlegger at salafiene mener reform av samfunnet bare kan komme gjennom reform av individet, og stiller dette i motsetning til islamismen som man da mener vektlegger politisk endring først (for eksempel Salomon 2009, 150, 167). Men det å starte med individene er nøyaktig det grunnleggeren av Det muslimske brorskap, Hasan al-Banna, i sin tid sto for.

Ved å studere begge grupper som sosiale bevegelser får man klarere tak i kontinuiteten, men også i så vel indre drivkrefter som ytre faktorer som gjør at disse bevegelsene endrer seg over tid.

Litteratur

- Al-Ahram Weekly 2011, 'Message from the young Brothers', 31. mars.
- Al-Jazira 2011a, 'Ikhwan Libiya yad'una li-hizb la yatba' lil-haraka', 21. november, <http://www.aljazeera.net/Portal/Templates/Postings/PocketPcDetailedPage.aspx?PrintPage=True&GUID={3B5EC8B7-757E-4764-A831-AF071D27973E}>
- Al-Jazira 2011b, 'Al-i'lan an al-ri'asat wal-hukuma bi-tunis', 22. november, www.aljazeera.net/NR/exeres/CA965742-E928-424D-AE36-560E41006FCD.htm?GoogleStatID=1.
- Al-Sha'b 1987, 'Al-barnamaj al-intikhabi ala qa'imamat hizb al-amal', 17. mars.
- Al-Sha'b 1994, 'Mujaz an al-shura fi al-islam', 19. mai.

Almasry Alyoum 2011a, Sawiris: Islamists hijacked Egyptian revolution', 14. august, www.almasryalyoum.com/en/node/486207.

Almasry Alyoum 2011b, 'Defying leadership, Brotherhood youth form new party', 21. juni, www.almasryalyoum.com/en/node/470366.

Browers, M 2009, *Political Ideology in the Arab World: Accommodation and Transformation*, Cambridge University Press, Cambridge.

Kepel, G 2002, *Jihad: The Trail of Political Islam*, I.B. Tauris, London.

Long, B 2011, 'Muslim Brotherhood: the fantasized threat?', *The Montreal Review*, April, www.themontrealreview.com/2009/Muslim-Brotherhood-the-fantasized-threat.php.

Muswaddat barnamaj hizb al-ikhwan al-muslimin, Kairo 2007.

Roy, O 1998, *The Failure of Political Islam*, Harvard University Press, Cambridge.

Roy, O 2004, *Globalised Islam: The Search for a New Ummah*, Hurst, London.

Salomon, N 2009, 'The Salafi Critique of Islamism: Doctrine, Difference and the Problem of Islamic Political Action in Contemporary Sudan', i R Meijer (red.), *Global Salafism*, Hurst, London.

Shehata, S 2011, 'Dialogue of the Deaf', *Foreign Policy – The Middle East Channel*, February 8, http://www.foreignpolicy.com/articles/2011/02/08/dialogue_of_the_deaf.

Tamimi, A 2001, *Rachid Ghannouchi: A Democrat within Islamism*, Oxford University Press, New York.

Utvik, BO 2008, 'Mellom framskritt og patriarki; islamismen og kvinnene', *Babylon*, nr. 2.

Utvik, BO 2010, 'For Gud og friheten: politiske salafier i Kuwait og Saudi-Arabia', *Babylon*, nr. 2, pp. 22-43.

Utvik, BO 2011, *Islamismen*, Unipub, Oslo.

Wathiqat al-Manama: tariq al-Bahrain ila al-hurriyya wal-dimuqratiya, 12. oktober 2011, www.alwefaq.org/index.php?show=news&action=article&id=5933.

www.alnourparty.org.

Noter

- 1 Se for eksempel Facebook-siden til Koalisjonen av revolusjonær ungdom, www.facebook.com/Coalition.Of.Youth.Revolution?sk=info.
- 2 Intervjuer med ledende politikere i og nær Brorskapet, Kairo, 1.-4. mars 2011.
- 3 For en gjennomgang av Brorskapets handlemåte disse første dagene, se http://sharkiaonline.com/v_article.php?id=15091.
- 4 Se for eksempel kommentarene fra den ledende liberale politiker Amr Hamzawy i 'Frontline Examines Muslim Brotherhood's 'Strong, Layered' Role in Egypt, *PBS Newshour*, http://www.pbs.org/newshour/bb/world/jan-june11/frontline_02-22.html. Samtaler med unge aktivister fra ulike politiske grupper i Kairo 1.-4. mars 2011 bekrefter samme bilde av Brorskapets rolle.
- 5 'Ru'yat al-haraka al-islamiyya lil-islam', www.jabha.info/post/رؤية-الاصلاح-الاسلامية-إلى-الحرارة.
- 6 For et ferskt eksempel fra al-Minbars nettsted, se <http://www.almenber.org/articles.aspx?id=468&type=2>.
- 7 <http://www.jadaliyya.com/pages/index/3331/egyptian-elections-preliminary-results-updated->
- 8 For en grundig behandling av Ghannushis politiske utvikling og ideologiske betydning, se Tamimi (2001).
- 9 For al-Nahdas program, se www.365p.info/livre/index.html. For valgprogrammet til det egyptiske Partiet for frihet og rettferdighet, se www.facebook.com/FJParty.Official?sk=app_10382229704881.
- 10 Om islamistenes kvinnesyn og kvinnepolitikk, se Utvik (2008).